

Epistemologinis žvilgsnis į korespondenciją: tyli intymių sferų istorija

Vita Gruodytė

Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, 01110 Vilnius

El. paštas vita.gg12@gmail.com

Lietuvoje vykdomas projektas „Nailono uždanga“ yra skirtas pokario korespondencijai¹. Juo siekiama išryškinti santykių, užsimezgusių per vadinamąją „geležinę uždangą“ tarp Vakarų ir Lietuvos, pobūdį ir svarbą.

Su Sovietų sąjungos įsteigta visuomenės sistema, radikaliai pakeitusia ankstesnį socialinį modelį, Lietuvos kultūroje atsirado *ribos*, kurių nebuvo įmanoma peržengti, o kartu ir *plyšiai*, užtikrinę dirbtinę ir represinę struktūrą sukaustyto kultūrinio ir intelektualinio lauko gyvybingumą.

Sovietmetis, kaip specifiskai uždaros sferos reiškinys, yra įdomus būtent dėl savo *pralaidumo* fenomeno. Šio fenomeno analizei pasitelkiamas šiuolaikinio vokiečių filosofo Peterio Sloterdijko *gyvybinės geometrijos* konceptas, traktuojamas kaip tam tikra gyvybinė topologija, įgalinusi nutiesti saitus, peržengiančius oficialios, uždaros makrosferos ribas.

Asmeniniais santykiais, idėjomis, troškimais ir galimybėmis paremtos individualios bendravimo iniciatyvos kūrė paralelinę (kūrybinę, intelektualinę) istoriją. Oficialiosios istorijos kontekste besiformuojančios ir besidauginančios individualios mikrosferos – intymus korespondentinis pasaulis – buvo vienas iš tų negausių visuomenei prieinamų įrankių, padėjusių moduluoti kasdienę aplinką.

RAKTAŽODŽIAI: Nailono uždanga, korespondencija, kultūros istorija, prokseminė antropologija, mikro/makrosferologija

Įvadas

Charlis Rosenas, kalbėdamas apie vakarietiškos muzikos tyrimus, pabrėžė istorinės interpretacijos svarbą ir būtinumą: „Kartais galėjome galvoti, kad kultūrinė istorija yra tik užmaskuota fikcija. Tačiau neįmanoma be jos apsieiti, ir joks bandymas rašyti apie muziką negalėtų jos išvengti.“²

Kultūrinę istoriją, be kurios neįmanomas joks fundamentalesnis kalbėjimas apie muziką, kaip žinome, sudaro daugybė įvairių aplinkybių ir atsitiktinių įvykių, kurie turi įtakos ne tik *muzikiniams artefaktams*, bet ir kultūrinę istoriją kuriančių žmonių

1 Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIP-16301).

2 Rosen 1998: 105–106.

tarpusavio santykiams: kodėl vienu ar kitu metu jiems pavyko susitikti, kaip užsimezgė ryšys, kodėl kai kuriais atvejais jis buvo ne vienkartinis, o ilgalaikis, kokia buvo abipusė įtaka? Šiuolaikinė istorija, pavertusi mikroistorijas lygiaverčiais makroistorijų partneriais, bando iškelti į dienos šviesą būtent tokią dažnai viešai nematomą istorijos plotmę – subjektyvią, kuriamą asmeniniais ryšiais ir pagrįstą intymiomis išpažintimis.

Lietuvoje šiuo metu vykdomas projektas „Nailono uždanga“ būtent ir siekia išryškinti tarpusavio santykių bei įtakų svarbą, kartu ir jiems specifiskai būdingą, politinės situacijos nulemtą aleatoriką. Projektas grindžiamas šaltojo karo laikotarpio korespondencija, vykusia per vadinamąją „geležinę uždangą“ tarp Vakarų ir Lietuvos, atsidūrusios Rytų bloke. Kadangi geležinė uždanga nebuvo absoliučiai hermetiška, bet pralaidi tam tikroms asmeninėms iniciatyvoms, šiame projekte ji vadinama „nailono“ uždanga.

Istorine prasme specifinės korespondencijos analizė susiduria su keliais problemineis klausimais:

– Kaip susieti analizuojamus objektus į analitinį istorinį vienetą esant kur kas didesniai nei įprasta istorinėje plotmėje atsitiktinumo lygiui?

– Kaip tyrėjui, gyvenusiam tuo periodu, taigi pažinusiui jį iš vidaus, išsaugoti aksiologinį neutralumą?

– Kaip istoriografiniu veiksmu peržengti individualaus interpretacinio akto ribas ir suteikti jam globalesnę interpretacinę sferą, kurioje būtų sujungtos abi minėtos problematikos?

Šie klausimai analizuojami pasitelkiant Edwardo T. Hallo *prokseminės antropologijos* ir Peterio Sloterdijko *sferų geometrijos* konceptų įrankius.

Korespondencija kaip intymi mikrosfera, arba artumas per nuotolį

Korespondencijos asmeniškumas ir joje atsispindintys gyvenamojo momento ženklai daro ją bene subjektyviausiu ir todėl įdomiausiu istorijos atributu. Ne veltui tai yra ir vienas skaitomiausių literatūrinių žanrų.

Su Sovietų sąjungos įsteigta visuomenės sistema, radikaliai pakeitusia ankstesnę socialinį modelį, Lietuvos kultūroje atsirado *ribos*, kurių nebuvo įmanoma peržengti, o kartu ir *plyšiai*, užtikrinę dirbtinę ir represinę struktūrą sukaustyto kultūrinio ir intelektualinio lauko gyvybingumą. Tokių plyšių – galimybių komunikuoti abipus sienos, keistis informacija ir sujungti arba bent jau palyginti bendras patirtis – paieškos buvo vienas iš svaresnių sistemos *ignoravimo* aspektų. „Rezistencijos“ terminas šiuo atveju būtų per stipri sąvoka, nes tai nebuvo tiesioginė konfrontacija, kaip, pavyzdžiui, kontrabandinis neteisėtos informacijos išvežimas į Vakarus. Tai buvo veikiau komunikavimas naudojantis pačios sistemos netobulumu, joje esančiomis neaiškėmis, neapibrėžtomis arba migruojančiomis zonomis, atsidūrusiomis teritorijose tarp „draudimo“ ir „leidimo“. Neabejotina, kad šie nematomi (išskyrus,

žinoma, visą korespondenciją tikrinančią cenzūrą) ir nelabai afišuojami ryšiai tuo laikotarpiu gyvenusiems menininkams ir mokslininkams buvo gyvybiškai svarbūs. Lietuviams jie buvo svarbūs ir savosios kultūrinės tapatybės konstravimo požiūriu, ir būtinybe „pranešti apie save“, tai yra nesijausti esant visiškai uždarame ir užmirštame Europos pakrašty.

Dabar jau esame įpratę prie globalaus pasaulio koncepto, kuriuo įprasminamos atviros ir nebaigtinės erdvės. Tačiau sovietmetis buvo specifiskai uždaros sferos reiškinys, įdomus šiuo atveju būtent dėl savo pralaidumo fenomeno. Šiam pralaidumo fenomenui paaiškinti norėtume pasitelkti šiuolaikinio vokiečių filosofo Sloterdijko *gyvybinės geometrijos* konceptą, tam tikrą gyvybinę topologiją, kuri sugebėjo nutiesti saitus už oficialios, uždaros makrosferos ribų.

Tai asmeniniais santykiais, idėjomis, troškimais ir galimybėmis paremtos individualios bendravimo iniciatyvos, kūrusios paralelinę (kūrybinę, intelektualinę) istoriją. Oficialiosios istorijos kontekste kaip kokiam (neteisėtame) šiltnamyje besiformuojančios ir besidauginančios individualios mikrosferos – intymus korespondentinis pasaulis – buvo vienas iš tų negausių visuomenei prieinamų įrankių, kuriais buvo galima moduluoti kasdienę savo aplinką. Kai kurių kultūrinių aktų užuomazgos atsirado tik dėl korespondencijos. Slapta kuriami ryšiai kūrė ir paralelines prasmes. Komunikuojančių žmonių *santykiyje* atsirandantis turinys šiuo atveju galėjo turėti stipresnį poveikį nei pavieniai individualūs aktai. Galėtume sakyti, kad geležinė siena griuvo ne tik tuomet, kai pati sistema nebeatlaikė laiko išbandymo, bet ir tuomet, kai kritinė iš tarpusavio santykių gimusių pasijų, aspiracijų ir intencijų masė tapo svaresnė už oficialųjį, dirbtinį karkasą. Ši paralelinė tikrovė tiesiog išsprogdino ant visuomenės uždėtą ideologinį sarkofagą, nebeatitikusį vidinių tos visuomenės kontūrų: perfrazuojant Sloterdijko tezę³, makrosferos dirbtinumas tampa akivaizdžiausias tuomet, kai jis nebeatitinka joje esančių mikrosferų bruožų.

Sloterdijko „gyvybinė sferinė geometrija“⁴, nagrinėjanti apgyvendintus, statiškus arba judančius rutulius, yra iš filosofų ir geometrų pasiskolintos sferų sąvokos pritaikymas gyviems fenomenams. Priešingai geometrų rutuliui, kuris, anot Gastono Bachelard'o, „yra visiškai tuščias“⁵, Sloterdijkas šiuo konceptu analizuoja geometrinio *vitalizmo* galimybes ir jo ribas. Filosofui gyvenimas, sferų susidarymas ir mąstymas yra tik skirtingos, bet tą patį apibūdinančios išraiškos. Šią teorijos ir gyvenimo konfiguraciją pats autorius vadina „šiek tiek ekscentriška“⁶, tačiau pakaktų prisiminti gruzinų filosofo Merabo Mamardašvilio „psichologinę topologiją“⁷, kad Sloterdijko bandymą patyrimo schemas (kurios formuojasi pagal gyvybinius traukos, simbiozės,

3 Sloterdijk 2010: 147.

4 Sloterdijk 2002: 13.

5 Bachelard 1993: 507.

6 Sloterdijk 2002: 13.

7 Ją išsamiausiai jis atskleidė Marcelio Prousto „Praėjusio laiko beięskant“ analizėje.

etc. dėsnius) nagrinėti kaip geometrines formas laikytume ne „ekscentrišku“, o veikiau atitinkančiu mūsų laikmetį, išryškinantį *nedaiktinės* istorijos svarbą.

Istorinė analizė, kurioje nagrinėjami specifiniai *ryšiai*, įsiterpia į šiuolaikinių istorijos metodų perspektyvą. Čia svarbu ne naratyvinė istorija, vardijanti ir priežastingumo pagrindu klasifikuojanti dokumentinius faktus bei įvykius, o naujų tyrimo objektų ieškanti, prie gyvenimo priartinanti istorija, analizuojanti socialinių struktūrų pagrindu susidarancias jungtis bei santykius; joje nesiekama objektyvumo, o apologizuojamas subjektyvumas; čia svarbiau ne globali, dokumentinė istorija, o intymi, žmonių veiklos visuomenėje istorija; ne apsiribojama istorine dokumentacija, o dirbama su įvairialybiais šaltiniais. Čia svarbus ir empatinis metodas – pokalbis su nagrinėjamos epochos veikėjais, kuris vis dažniau taikomas moderniosios istorijos tyrimuose, siekiančiuose prasiskverbti į kasdienybės tematiką, taigi įgaunančiuose vis stipresnį sociologinį ir antropologinį aspektus.

Mikrosferologija Sloterdijkui yra ne kas kita kaip „prokseminė antropologija“⁸ (amerikiečių antropologo Edwardo T. Hallo terminas). Taigi kiekviena epistoliarinė jungtis, kurią galima traktuoti kaip tam tikrą vienį, turintį sferinius kontūrus, įsteigia ir specifinę *santykio* erdvę. Toks aktyvus santykis (būtent jis teikia vilčių, juo bandoma realizuoti kitaip nerealizuojamas intencijas) paverčia šią santykio erdvę *topologine* vieta. Korespondencija, kuriai būdingas kartu ir erdvinis nuotolis (mūsų nagrinėjamu atveju – geografinis, politinis ir / arba kultūrinis), ir intelektualinis arba / bei emocinis ir / arba kultūrinis artimumas, neabejotinai yra vienas įdomesnių – būtent dėl jo dvilypumo – prokseminės antropologijos tyrimų objektų.

Šios sferos yra specifinės *dalijimosi* erdvės, neturinčios centro ar periferijos. Jas apibrėžia tam tikras bendras *klimate*s (Sloterdijk⁹), užtikrinantis šios formos *vientisumą* (Bachelard¹⁰). Tokioms komunikacinėms erdvėms, susikūrusioms labai sudėtingomis politinėmis sąlygomis, būdinga nekonfliktinė atmosfera ir stipri koegzistavimo etika: jose visiškai neaptinkamas Vakarų Europos, kaip kultūrinio centro, ir Lietuvos, kaip kultūrinės periferijos, sindromas.

Taigi korespondencija tyliai dalyvavo įsteigiant ryšių tinklą, kuris funkcionavo kaip tam tikra teritorija be sienų ir be nusistatytų ribų, turinti savo specifiką ir problematiką. Ji tapo *bendra, bendrakultūrine* erdve, kurioje nagrinėjami ir profesiniai, ir kūrybiniai, ir asmeninio patyrimo klausimai. Korespondentinių ryšių analizė leidžia išryškinti tokios mentalinės kultūrinės geografijos uždarą mikrokosmosą, traukos trajektorijas ir įtakų topografiją. Istorijos tyrimai, besiremiantys šia nevieša, tačiau bent fragmentiškai galinčia būti išviešinta dokumentacija (ne visi laišakai išsaugoti, ne visi yra prieinami), padeda apčiuopti ne tik tokių ryšių vystymąsi, bet ir tam tikrų kultūrinių aptariamų epochos fenomenų genezę.

8 Sloterdijk 2002: 124.

9 Sloterdijk 2004: 52.

10 Bachelard 1993: 508.

Aleatorinis aspektas

Per uždara ir saugomą sieną laiškais komunikuojančius subjektus (visa korespondencija su Vakarų pasauliu buvo tikrinama) reikėtų laikyti gana dirbtinėmis poromis, nes jos dažniausiai susiformavo daugiau ar mažiau atsitiktinai: įvykus netikėtam susitikimui, nenumatytai kelionei ar gavus adresą.

Pavyzdžiui, muzikologo Vytauto Landsbergio korespondencija su Paryžiaus nacionalinės bibliotekos muzikos skyriaus direktoriumi Vladimiru Fedorovu prasidėjo gavus adresą iš Egidijaus Juodžio, dirbusio Lietuvos respublikinėje bibliotekoje; su ispanų kompozitoriumi ir violončelininku Pablo Casalsu – perskaičius apie jį knygą¹¹; jo apsikeitimas laiškais su prancūzų kompozitoriumi Olivier Messiaenu – išgirdus pastarojo kūrinį („Cinq Rechants“) 1963 metų šiuolaikinės muzikos festivalyje „Varšuvos ruduo“ ir perskaičius jo mintis festivalio buklete¹². Savo ruožtu Messiaenas, kurį, kaip ir Čiurlionį, domino garso ir spalvos santykis, taip atrado jam nežinomą lietuvių genijų:

„Šie kūriniai yra nuostabūs, ir aš su didžiausiu susidomėjimu perskaitysiu muzikines partitūras. Jūs žinote, kaip aš žaviuosi didžiuoju dailininku Čiurlioniu, ir galiu Jums pasakyti, kad jį dažnai cituoju savo rašytiniuose tekstuose ir savo konferencijose! <...>

P. S. Jūs žinote, kad aš (kaip muzikas) esu garso-spalvos apaštalas. O Čiurlionis (kaip dailininkas) buvo spalvos-garso apaštalas. Taigi, tai brolis per šimtmečius, kurio kūrinius Jūs man siunčiate!“¹³

Kompozitoriaus Osvaldo Balakausko, kaip ir muzikologo Algirdo Ambrazo, susirašinėjimas su prancūzų muzikografu Jacques'u di Vanni prasidėjo tuomet, kai pastarasis, rinkęs medžiagą knygai apie sovietinę muziką¹⁴, atvyko į Vilnių. Po šios kelionės jis ėmėsi aktyviai propaguoti lietuvių muziką Paryžiuje, rašyti apie ją straipsnius ir rengti radijo laidas.

Julius Juzeliūnas kompozitoriaus Jeronimo Kačinsko adresą gavo iš Amerikoje gyvenusio dailininko Viktoro Vizgirdos, kuris turėjo progą su savo darbų paroda 1966 m. apsilankyti Vilniuje: „Jūsų kūrinių gaidas, kurias parsivežiau iš Lietuvos, įteikiu Bostone gyvenančiam kompozitoriui Jeronimui Kačinskui.“¹⁵

Juzeliūno ir grafiko Žibunto Mikšio bei semiotiko Algirdo Juliaus Greimo korespondencija užsimezgė jiems susitikus Paryžiuje, į kurį Juzeliūnas išvyko palankiai susiklosčius kelioms aplinkybėms:

„Po „Afrikietiškų eskizų“ pirmojo atlikimo Maskvoje 1961 m. sėkmės <...> SSRS kompozitorių sąjungos vadovybės akyse J. Juzeliūnas tapo tarsi koku Afrikos

11 Iš asmeninio pokalbio su Vytautu Landsbergiu (2017 m. birželio mėn.).

12 Ten pat.

13 1981 m. sausio 30 d. laiškas (iš V. Landsbergio asmeninio archyvo).

14 1953–1983. *Trente ans de musique soviétique* 1987. Iš lietuvių kompozitorių jis mini Feliksą Bajorą, Osvaldą Balakauską, Vytautą Barkauską, Ganelino Trio, Vytautą Jurgutį, Bronių Kutavičių, Algirdą Martinaitį, Joną Tamulionį ir Mindaugą Urbaitį.

15 1967 m. laiškas (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

kontinento ir neeuropinių muzikinių kultūrų apskritai žinovu ir ekspertu. <...> Dar 1966 m. pradžioje J. Juzeliūnas buvo įtrauktas į kūrybinės išvykos į Senegalą ir Gvinėją SSRS kompozitorių sąjungos delegaciją. Nors kelionė ir neįvyko, J. Juzeliūno kandidatūra liko rezervuota kontaktams su egzotiškais kultūromis plėtoti ateityje. 1970 m. pavasarį jis vienintelis iš Sovietų sąjungos muzikų komandiruojamas į Paryžių dalyvauti UNESCO surengtoje tarptautinėje konferencijoje „Afrikos tautų muzikos tribūna“ <...>.¹⁶ „Tik atvykęs per bendrus pažįstamus gautu telefono numeriu jis susisieikė su žinomu lietuvių grafiku Žibuntu Mikšiu. <...> Juzeliūnui itin rūpėjo atnaujinti pažintį su savo buvusiu mokytoju Šiauliuose – Algirdu Juliumi Greimu.“¹⁷

Pianistės Birutės Vainiūnaitės korespondencija su Mikšiu užsimezgė Juzeliūno iniciatyva, o pažintis su Messiaenu įvyko per jos stažuotę Paryžiuje: tam ją paskatino prieš tai su analogiška stažuote išvykęs klarnetininkas Algirdas Budrys.

Ambrazo ilgametis bendravimas laiškais su vokiečių muzikologe Dorothée'e Eberlein, kuri domėjosi XX a. pradžios rusų simbolistų kūryba ir rinko medžiagą būsimai knygai, prasidėjo nuo jos vizito į Vilnių¹⁸. Beje, būtent lietuvių muzikologo dėka jos knygoje šalia Skriabino atsirado ir Čiurlionis. Ambrazo bendravimą su Hugues'u Jeanu de Dianoux, Baltų studijų centro sekretoriumi Paryžiaus nacionaliniame Rytų šalių kalbų ir civilizacijų institute, neabejotinai inicijavo Mikšys, nes pastarasis šiame institute dėstė lietuvių kalbą ir civilizaciją. O Ambrazo pažintį ir ilgametę korespondenciją su prancūzų kompozitoriumi Claude'u Ballifu lėmė tai, kad dar iki jo stažuotės Paryžiuje 1987 m. Maskvos mokslinių bibliotekų fonduose Ambrazas aptiko prancūzų kompozitoriaus traktatą „Metatonalumo įvadas“¹⁹: „Sudomino savita autoriaus koncepcija, atskleidžianti galimybę kurti moderniąją muziką išlaikant ryšius su tonalumu.“²⁰

Itin iškalbingas šiuo požiūriu yra Vytauto Montvilos susirašinėjimas su Vakarų ir Vidurio Europos kompozitoriais, leidyklomis bei šiuolaikinės muzikos festivalių organizatoriais. Kompozitorius rinko ir savo užrašų knygelėje užsirašinėjo (matyt, įvairiais būdais gaunamus) jį dominusių kompozitorių ir institucijų adresus. Čia atrandame ne tik žinomus to meto kompozitorius – Sylvano Bussotti, György Ligeti, Karlheinzą Stockhauseną, Bo Nilssoną, Friedrichą Cerną, György Kurtag, Johną Cage'ą, Carterį Elliottą, Luigi Dallapiccolą, Henri Pousseur, bet ir, pavyzdžiui, bulgarų kompozitorių Krasimirą Kiurkčiskį (Šostakovičiaus mokinį Maskvos konservatorijoje), kompozitorių ir koncertų organizatorių iš Zagrebo Josipą Stojanovičių ar švedų kompozitorių Ingvarą Lidholmą. Iš šio sąrašo galime daryti išvadą, kad

16 Ambrazas 2015: 190.

17 Ten pat: 193.

18 Eberlein 1985: 340–345.

19 Ballif 1956.

20 Ambrazas 2004: 42.

tuo metu jauną, perspektyvų ir moderniomis bei tautinėmis idėjomis užsikrėtusį kompozitorių²¹ domino ne tik žymiausi Vakarų muzikos atstovai, iš kurių galima būtų pasimokyti šiuolaikinės muzikos konceptų bei subtilybių (pavyzdžiui, Montvilos juodraščiuose atrandame Luigi Nono ir Ligeti ritmikos studijas), bet ir „bet kokie“ užsienio kompozitoriai, kurių koordinates jam pavyko gauti.

Sovietmečiu nesant jokių oficialiai prieinamų modernios Vakarų muzikos šaltinių, tuo metu lietuvių kompozitoriui tai buvo vienintelis būdas savarankiškai studijuoti moderniąją muziką. Tad jeigu kuris nors Montvilos laišką gavęs užsienio kompozitorius paprašydavo leidyklos persiųsti savo partitūras į Lietuvą, tuomet buvo tikimybė, kad užsimegs ryšys ir tarp Montvilos bei leidyklos. Pavyzdžiui, šitaip Ligeti dėka jis pradeda susirašinėti su Frankfurte įsikūrusia „Peters“ natų leidykla. Nusiuntusi Montvilos prašytas Ligeti partitūras, „Peters“ leidykla savo ruožtu prašo Montvilos atsiųsti jiems jo paties kompozicijas:

„Atsakydami į Jūsų laišką, mes Jums persiunčiame atskiru paštu kai kurias mūsų autoriaus György Ligeti partitūras ir katalogą. Prašau, praneškite mums, kokius kūrinius norėtumėte peržiūrėti.

Kartu norėtume Jums pranešti, kad mus domintų Jūsų kompoziciniai darbai. Tačiau mums nėra žinoma, kokios būtų galimybės, ar Jūs esate susietas su sovietine leidykla, ir t. t. Būkite malonus, praneškite mums apie tai, nes mes, žinoma, nenorime įžeisti savo prašymu esamų sutarčių ar susitarimų.“²²

Jei ne 1968 metų politinė situacija, galbūt lietuvių kompozitoriui būtų netgi pavykę išleisti savo kūrinius Vakaruose. Bet, kaip matysime vėliau, jo epistoliarinis atvejis rodo būtent tas ribas, kurių sovietinė sistema neleido peržengti.

Tai tik keli pavyzdžiai, kaip dėl tam tikro atsitiktinumo užsimezgė kultūriniai mainai, darę didesnę ar mažesnę įtaką kūrybai ar moksliniams tyrimams. Atsitiktinumo svarba šiuolaikinių istorikų jau buvo tyrinėta (pvz., Charles-Victor Langlois ir Charles Seignobos darbuose), bet mūsų nagrinėjamu atveju jis yra susijęs ir su geležinės sienos uždaru arba pralaidumo fenomenu, specifiskai užaštrinančiu komunikavimo aleatoriką.

Keisčiausia šiuo atveju turbūt yra tai, kad tokia virtuali bendruomenė, besiformuojanti akivaizdžiai atsitiktiniais ryšiais, priklausančiais nuo didesnio ar mažesnio

21 Tai pabrėžiama Eduardo Balsio ir Juliaus Juzeliūno charakteristikose, rašytose 1967 m. Montvilą priimant į kompozitorių sąjungą: „Montvila Vytautas gan reiklus ir ieškantis kompozitorius. Jo muzikinė kalba švieži. Žymu, jog autorius domisi naujais pasiekimais įvairiose muzikinės kūrybos srityse“; „Jaunas kompozitorius jau studijų metais plačiai domėjosi muzikos kūrybinėmis problemomis, ypač skirdamas dėmesį nūdienei muzikai. <...> Šiandieninės muzikos atsieikimai įvairūs savo stiliais bei išraiškos priemonėmis, matomai drg. Montvilą domina, nes tai liudija kai kurių išraiškos priemonių savitai laisvas naudojimas. Vytauto Montvilos kaip kompozitoriaus kūrybiniai poslinkiai yra gana aiškūs. Autorius nori kalbėti nauja, šiandienine muzikos kalba, kurios ištakos giliai glūdi lietuvių liaudies muzikos lobynuose.“

22 C. F. Peters Musikverlag Frankfurt – Montvila, 1968 m. balandžio 23 d. laiškas (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

aplinkybių palankumo, *in fine* atrodo labai organiškai. Galbūt todėl, kad jos dalyvius jungė panašus smalsumas, analogiški interesai ir bendra kultūrinė vizija, neturinti geografinių sienų ir nesiribojanti vienos kultūros teritorija.

Dėl sudėtingų sąlygų ir menko (veikiau – nenuspėjamo) sienos „pralaidumo“ kiekvienas naujai gautas adresas ir kiekvienas išvykti sugebėjęs žmogus tapdavo turbūt beveik automatiškai potencialiu nematomo ryšių tinklo nariu. Toks tinklas iš abiejų geležinės uždangos pusių kūrėsi laipsniškai, bet, sakytume, užtikrintai, nes ir adresai cirkuliuojo, ir patarimai laiškuose susitikti su vienu ar kitu atvažiuojančiu ar pravažiuojančiu žmogumi.

– Pirmiausia, užsienio korespondentams būdavo siunčiama informacija apie naujai išvažiuojančius žmones.

„Rašau ant pirmo pasitaikiusio lapo, mat ką tik sužinojau, jog važiuoja Paryžiun kompozitorius Vytautas Montvila²³ (mano buvęs mokinys), todėl noriu parašyti bent keletą žodžių. Tai labai puikus berniokas, labai doras, ieškantis ir kruopštus profesionalas. Jei galėsi jam padėti daugiau susipažinti su Paryžium būsiu labai dėkingas. Prieš kurį laiką išvažiavo Paryžiun taipgi mano gerai pažįstamas klarnetistas (virtuozas) Algis Budrys, kuriam taipgi daviau tavo adresą. Jis tenai bus visą sezoną. Tai taipgi puikus žmogus.“²⁴ Arba: „Noriu Tave painformuoti, jeigu dar nepasitaikė sužinoti, šiuo metu visam mokslo metų sezonui Paryžiuje stažuojasi mūsų jauna, gabi pianistė Birutė Vainiūnaitė. Tai kompozitoriaus ir pianisto St. Vainiūno duktė. Todėl jeigu kartais turėtumei laiko, suteiktumei jai malonumo aplankydamas ją.“²⁵

– Antra, tokie į ryšių tinklą „įtraukiami“ žmonės patys tapdavo ir epistolariniais subjektais, ir diskusijų ar aptarimų objektais: būdavo apibūdinama ir jų veikla, ir jų kultūrinis indėlis.

„Su Budriu susipažinau po jo pirmo koncerto – labai malonus žmogus. Dabar girdėjau jį ir Stravinskio „Istorijoje apie kareivį“ begrojančį.“²⁶ „Grįžęs iš Paryžiaus A. Budrys daug šiltų žodžių pasakė apie Tave. Džiaugiuosi. <...> Be to, jis labai mielas žmogus.“²⁷ „Pas B²⁸ tuoj užėjau, ji labai simpatiška mergaitė.“²⁹

– Trečia, keliaujantis asmuo dažnai atlikdavo ir paštininko funkciją – jam buvo perduodama tai, ko nebuvo galima nusiųsti paštu (pavyzdžiui, knygos) arba parašyti laiškuose.

„Būk malonus, paskambink A. Greimui, ir jeigu jis turės, galėtų perduoti Montvilai trejetą knygų skirtų Miltiniui (jų tarpe magijos istorija). Aš jam buvau rašęs ir jis

23 Vytautas Montvila stažuotei į Paryžių nebuvo išleistas.

24 Juzeliūnas – Mikšiu, 1970 11 15 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

25 Juzeliūnas – Mikšiu, 1975 12 26 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

26 Mikšys – Juzeliūnui, 1971 05 22 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

27 Juzeliūnas – Mikšiu, 1971 12 18 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

28 Birutė Vainiūnaitė.

29 Juzeliūnas – Mikšiu, 1979 12 24 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

pažadėjo jas surasti. Tas knygas galima tik atvežti, bet ne siųsti paštu, nes neateis.“³⁰
 „P. S. Miltiniui skirtomis knygomis rūpinamės. Leidėjo adresas pasikeitęs – maži sunkumai.“³¹ „[Greimas] Buvo apsilankęs mano pastogėje. Jeigu turėsi progos, galėtumei su juo pasikalbėti, jis papasakotų betarpiškus įspūdžius, ir iš mano pastogės.“³²

– Ketvirta, pasitelkiant bendras pažintis, užmezgami ryšiai ir su Lietuvoje koncertuojančiais užsieniečiais.

„Neseniai turėjau malonumo klausyti koncerto, kurį dirigavo Vilniuje paryžietis dirigentas Jean-Claude Casadesus. <...> Po koncerto Vilniaus universitete dirbantis, jau trečius metus, paryžietis Maurice Toussaint (Greimo mokinys) mane supažindino su dirigentu – pasikeitėme pora žodžių ir t. t. Tuo metu galvojau apie Tave, apie Paryžių, jo seną ir turtingą kultūrą ir apie savo praleistas dienas šiame mieste, kurios buvo trumpos kaip sapnas.“³³

Arba, priešingai, užsienyje gyvenantys korespondentai tapdavo tarpininkais tarptautinių kontaktų su Lietuva paieškose.

„Bostono konservatorijos docentas Dr. Johnston nori sueiti į kontaktą su įvairių tautų ir valstybių muzikos įstaigų reprezentantais. Galimas dalykas, kad dar šiemet įvyks, kur nors Vakarų Europoje, tokių asmenų suvažiavimas. Pagalvojau, kad Jūs, kaip iškilus kompozitorius, pedagogas ir turėjęs reikalą su administravimu esate atitinkamai kvalifikuotas tokiam uždaviniui. Dr. Johnston norėtų žinoti, ar kas iš lietuvių muzikų būtų palankus tokį ryšį su juo užvesti; tada galėtų pradėti konkretų susitarimą tuo reikalu. Aš manau, kad tokie kontaktai būtų naudingi Jūsų talentui prasiveržti į Vakarų muzikos pasaulį. Neužtrukite man pranešti savo nuomonę.“³⁴

Atitikimas – trauka – įtakos

Prancūzų kalboje *correspondre* reiškia ne tik „susirašinėjimą“, bet ir „atitikimą – „atitiktį kitą“. Laiškais bendraujanti pora formuojasi pirmiausia esant tam tikram „atitikimui“, kuris sukuria abipusę trauką ir dėl kurios užsikrečiama (arba ne) vienaspusėmis (arba abipusėmis) *įtakomis*. Taigi korespondencija įsteigia traukos taškus, jungiančius bendraujančius asmenis į nematomas binomas, nusidriekiančias per teoriškai neperžengiamas sienas. Tai tik patvirtina, kad dirbtinės sienos, įsteigtos kaip totalitarinės politikos struktūros, neturėjo įtakos vidinėms atitikmenų konstrukcijoms. Šios vidinės, intymios atitikmenų tarp susirašinėjančių žmonių konstrukcijos vystėsi pagal savus dėsnius ribose, kurias apsibrėžė patys šių konstrukcijų veikėjai, arba ribose, kurias (iki tam tikro lygio) toleravo totalitarinė sistema.

30 Juzeliūnas – Mikšiu, 1970 11 15 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

31 Greimas – Juzeliūnui, 1970 09 01 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

32 Juzeliūnas – Mikšiu, 1979 12 24 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

33 Juzeliūnas – Mikšiu, 1970 12 18 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

34 Kačinskas – Juzeliūnui, 1981 01 03 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

„Nerašau Jums ilgo laiško, kad nepadarius Jums nemalonumo, ko ir Jums patariu saugotis.“³⁵

Santykis tarp dviejų savarankiškų koresponduojančių vienetų produkuoja specifinę vidinę atmosferą, specifinį klimatą. Atsiranda tam tikra bendra intymi erdvė, kurioje susitinka skirtingiems politiniams režimams, skirtingoms kultūrinėms terpėms priklausantys žmonės: joje testuojamos ribos, bendrų interesų amplitudė, politinis angažuotumas.

„Nuoširdžiai sveikinu su Naujais (1970) metais! Gyvenkit ilgai, švieskit nemaria šviesa mūsų Tautai ir Tėvynei Lietuvai. Bučiuoju, Jūsų Vytautas Montvila.“³⁶

„Turbūt man nereikia net sakyti Jums, kad dabartinė tarptautinė padėtis mane varo į neviltį, ir kokį pasipiktinimą kelia mūsų spauda, televizija ir bendrai medijos, kariaujančios šį baisų Golfo karą, tikrą dūmų užtvarą, už kurios yra ponas Gorbačiovas, kuriam labai greitai ir neapgalvotai suteikėme Nobelio taikos premiją!!! Kokie esame naivūs Vakaruose! Pagal mūsųose paplitusį išsireiškimą, mes „savo norus priimame už realybę.“³⁷

Korespondencija per „uždara“ sieną yra ir šiek tiek neutrali erdvė. Ji nėra visiškai ta, kurioje koresponduojantys vienetai gyvena fiziškai arba kuriai jie priklauso tapatybės prasme. Šioje erdvėje atsiranda kultūrinio ir intelektualinio smalsumo skatinamas potraukis peržengti nustatytas ribas, joje ištrūkstama iš savo įprastinės kondicijos. Taigi ši vidinė korespondentinė erdvė atsiduria tarytum niekieno žemėje, sujungdama du ne tik fiziškai, geografiškai, bet ne visuomet kultūriškai nutolusius vienetus. Joje diskutuojamos abiem pusėms aktualios temos, lyginami požiūrio taškai.

Šaltojo karo laikotarpio korespondencijoje itin jaučiamas aktyvus elementas. Kadangi korespondentinė erdvė tampa, bent iliuziškai, laisva nuo suvaržymų teritorija, joje išsakomi požiūrio taškai arba vertinimai yra labai nuoširdūs. Kitaip tariant, arba išsakoma tai, kuo tikrai yra tikima, arba visai nepasisakoma. Joje visiškai nerasime vadinamųjų „pilkų zonų“: kalbėjimo apie nieką arba falsifikuoto mąstymo.

„Apie tą parodą (kodėl tu rašai „ekspozicija“, ar žodis paroda ar parodėlė nebe-geras?).“³⁸ „Šlamštai kalboje manęs nestebina čia, kur viskas (sakykim, pamažu) eina šlamštop, bet šlamštai pas jus man smarkiai eina per širdį, nes tikras sąmoningumas eina per burną (ar lūpas). Iš to, ką žmogus ištaria, tai ir matuoji. Nejaugi kritišku- mas ar budrumas mažėja? Ar jis taip nukrypo kurion smulkion pusėn, kad šitokios dramblių (ar šitokių dramblių) kaimenės gali netrukdomai maskatuotis?“³⁹

Arba:

„Gal ne visą kūrybinį jaunimą reikėtų sodinti ant gimtosios kultūros versmių, gal

35 Adomas Galdikas – Vytautui Montvilai, 1969 05 31 (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

36 Montvilos laiškas Jeronimui Kačinskui, 1969 m. (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

37 Jacques di Vanni – Osvaldui Balakauskui, 1991 02 08 (iš O. Balakausko asmeninio archyvo).

38 Mikšys – Juzeliūnui, 1978 04 30 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

39 Mikšys – Juzeliūnui, 1978 10 09 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

reikėtų keletą (veislei) palikti užsiiminėti kas tik jiems patinka (ir juos ne mažiau už tai mylėti). Nes ne tautos (didelės ar mažos) kuria meną, bet žmonės. Dėl didelio ar mažo meno nėra ko sukti sau galvos („nes ir mažos tautos gali kurti didelį meną“), tebūna tik menas (ne šunmenis ant gimtųjų versmių pasodintas ar pastatytas). Šunmenis būna tada, kada reikalas pasidaro falšyvas, kada matomas stengimasis (ir visi, kas tik išmano, stengiasi iš tos pačios dūdos papūsti). Daug tikresnis kelias į tikrąjį (ne didelį ar mažą) meną – negalvoti nei apie labai sudėtingus ar gruoblėtus kelius, bet dirbant taip, kaip širdis ar galvelė išmano, ko jos abi trokšta, ne ką kanalizatoriai norėtų. Lietuviai geri kanalizatoriai ir organizatoriai, bet kai iš perspektyvos pasižiūrėsi, tiktai tas gali matytis (ar palikti).⁴⁰

Korespondencijoje ne tik dalijamasi asmeninėmis patirtimis ir pasakojama apie savo kasdienybę (išryškinant tik pozityvius ir kūrybiškai svarbius momentus). Laiškuose gimsta ir kultūrinių aktų idėjos, kurios įgyvendinamos ne oficialiais kanalais, o savomis pajėgomis. Tai gali būti vienoje arba kitoje geležinės uždangos pusėje suorganizuota dailės paroda, muzikos kūrinių koncertas, konferencija, radijo laida. Būtent šis aktyvių kultūrinių mainų aspektas moduliavo ir turtino bendrą kultūrinę erdvę.

„Aš turėjau galimybę padaryti radijuje penkias laidas, kiekviena pusės valandos trukmės, kartu su Broniaus⁴¹ interviu. Siunčiu Jums dvi jų programų kopijas.“⁴²

Arba:

„Jūsų idėja vienaip ar kitaip pažymėti Čiurlionio gimimo šimtmetį mane sudomino. Pabandysiu šitai:

- Vienas anglas, kolega, specialiai domisi muzikos ir tapybos ryšiais. Susitarsiu su juo dėl vieno didelio arba dviejų mažesnių straipsnių apie Čiurlionį.

- Muziką pabandysiu perduoti per radiją: čia, Londone, Vokietijoje.

- Pats, kaip žadėjau, parašysiu recenziją apie Jūsų knygą, prie kurios pridėsiu kitą knygą rusų kalba, kurią Juodis atsiuntė šiomis dienomis apie Čiurlionį (leid. Iskustvo, Maskva, 1971).

- Pakalbėsiu su Messiaenu.⁴³

Rūpestis dėl *kultūrinio tęstinumo* buvo vienas svarbiausių per „geležinę“ sieną vykusios korespondencijos aspektų ir pasireiškė skirtingai: ieškota specifinės mokslinės informacijos, keistasi knygomis, publikacijomis, gauti leidiniai platinti savojoje terpėje, pranešta apie įvyksiančius arba įvykusius renginius.

Abipus sienos jaučiamas poreikis priklausyti bendram kultūriniam laukui. Dalijimosi aktu pasisavinama, bent iš dalies, *kito* erdvė. Bendrakultūrinė teritorija formuojasi kaip minimalių sferų tarpusavio įtakų visuma, o ne kaip atskirų kultūros dalyvių

40 Mikšys – Juzeliūnui, 1975 01 10 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

41 Broniaus Kutavičiaus.

42 Di Vanni – Ambrazui, 1989 01 12 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

43 Su Messiaenu Fedorovas norėjo pakalbėti dėl Čiurlionio muzikos atlikimo galimybių (Fedorovas – Landsbergiui, 1972 02 19) (V. Landsbergio asmeninis archyvas).

skaitmeninė visuma. Kitaip tariant, dvipusiai santykiai, santykių poros produkuoja terpes, kurios vėliau plečiasi, „užsikrečia“ ir jungiasi į stambesnes struktūras.

Kolektyvumas ir individualumas

Sovietų sąjunga bandė sukurti dirbtinę saugią sferą, kurioje saugumas būtų ne tik teritorinis, bet ir psichologinis: užtikrintas darbas, kūrybinės veiklos ir muzikos kūrinių pirkimo garantijos, buitinis gerbūvis. Šiuo kolektyviniu kūrybinės veiklos modeliu buvo siekiama, kad kūrėjas nustotų egzistuoti individualiai ir taptų priklausomas materialiai, ideologiškai, taigi susaistytas ir intelektualiai.

Baimės elementas buvo vienas svarbiausių politinių sovietmečio įrankių. Kas važiavo tais laikais per sieną, puikiai prisimena gąsdinantį ilgą stovėjimą pasienyje, pasų tikrinimą ir neužtikrintumą atsidūrus ribinėje ir tam tikra prasme neteisinėje erdvėje. Baimė egzistavo ir kūrybinėje plotmėje, nes bet koks radikalesnis modernumas buvo baudžiamas taikant materialinį arba psichologinį spaudimą. Taigi bandymai prisiliesti prie Vakarų modernizmo galėjo būti ne kolektyviniai, o tik individualūs, fragmentiški ir nedeklaruojami. Simptomiška, kad jokia Vakarų muzikos modernumo kalba Lietuvoje nesubūrė *mokyklos*.

Kolektyvumas buvo viena fundamentaliausių sovietinės ideologijos sąvokų. Jis skatintas ne tik dėl ideologinių – masinės kultūros propagavimo – tikslų, bet ir dėl politinių, nes kolektyvinėje terpėje gali būti stebimas ir koreguojamas kiekvienas tos visuomenės individas. Nematomas sienas kolektyviniame koncepte kūrė „nepasitikėjimo“ veiksnys. Taigi laišku praktikos individualumas buvo problemiškas elementas. Individualus ryšys per korespondenciją buvo įmanomas tik tas, kuris įsirašo į duotą represyvinį kontekstą ir neperžengia politiškai nustatytų ribų. Šiuo požiūriu iškalbingas Montvilos atvejis: nuo 1968 m. jis labai intensyviai mezgė ryšius su Vakarų Europos kompozitoriais, šiuolaikinės muzikos festivaliais, natų leidyklomis, daugelį kartų bandė išvažiuoti į užsienį individualiai, savo paties iniciatyva, bet nesėkmingai.

„Šiais metais, kaip ir porą kartų ankstesniaisais, rengiausi išvažiuoti į užsienį, bet manęs ir vėl neišleido jau trečią kartą. Man kaip jaunam kompozitoriui, turistiniai išvažiavimai į muzikinius festivalius padėtų praturtinti mano profesines žinias, praplėstų muzikinį akiratį. Tuo tarpu dėl kažkokių neaiškių priežasčių aš niekur išvykti negaliu.

Labai Jūsų prašau, padėkite man išvažiuoti į Prahos muzikinį festivalį, nes darbuotojai, kurie tvarko turistines keliones, mano nuomone savivaliauja. Jeigu aš negaliu išvažiuoti į užsienį, tai norėčiau sužinoti, dėl kokių priežasčių.

Lietuvos komunistų partijos centro komiteto sekretoriui A. Barkauskui
Vyt. Montvila.⁴⁴

⁴⁴ Vytauto Montvilos laiško tuometiniam Lietuvos komunistų partijos centro komiteto sekretoriui Antanui Barkauskui juodraštis. Rašytas pieštuku, pažymėtas 1973 metų gegužės 4 dienos data (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

Toks minčių dėstymo būdas reiškė ne tik kompozitoriaus dvasinį tiesumą, bet ir negebėjimą perprasti tuometinių „žaidimo taisyklių“.

„Komisija, kurios pirmininkas drg. R. Žigaitis, visiškai ignoruoja sąjungos valdybos ir jos narių nuomonę vertinant naujus kūrinus. Tokia padėtis tęstis toliau nebegali, nes ji darosi stabdžiu visos sąjungos vaisingame darbe. Mes reikalaujame nedelsiant pakeisti muzikos ekspertų komisijos sudėtį kūrybiškai pajėgiais ir autoritetingais nariais, kurie sugebėtų objektyviai vertinti įvairialypius muzikos kūrybos reiškinius.“⁴⁵

Aurimas Švedas įvardija analogišką situaciją tarp istorikų, kuriems, kaip ir kompozitoriams, turėjusiems sunkumų su masinėmis dainomis ir „kantatomis partijai“, buvo itin sudėtinga parašyti Lietuvos TSR istoriją: „korektiško mokslinio diskurso terpėje subrendę tyrinėtojai dažnai tiesiog nesusiorientuodavo įvairiose situacijose ir nerasdavo tinkamiausio sprendimo, kaip pritapti prie naujų sąlygų, t. y. nesuvokdavo, kur ir kada reikia pameluoti, sutirštinti spalvas arba nutylėti tam tikrus faktus“⁴⁶.

Kita vertus, „neatsargus“ Montvilos kalbėjimo būdas kaip retas kuris kitas atskleidžia autentiškas to meto idėjas ir rūpesčius:

„Kiek daug respublikoje buvo suruošta masinės dainos konkursų, o kiek dar jų bus paskelbta. Norima sukurti masinę dainą, o jos kaip nėra taip nėra. Ir reikia pasakyti niekad jos nebus arba jeigu atsiras, tai trumpam laikui. Respublikos kultūros ministerija ir kitos organizacijos turėtų suprast, kad amžių amžius mūsų tarpe skamba liaudies dainos ir jos turi tą gyvybingumą, kuris reikalingas dainoms. Tas liaudies dainas, kurių yra didžiausi lobiai, reikia harmonizuoti, išplėsti ir pateikti mūsų šiandienai. O masinės dainos yra svetimkūniai, kurių niekas niekad nedainuos.“⁴⁷

Montvilos kūrybinė veikla, kuriai buvo būtinas sąlytis su modernios muzikos tendencijomis užsienyje, buvo sužlugdyta politiškai: 1977–1979 m. jis įrašytas į LKP Vilniaus miesto komiteto marksizmo-leninizmo universiteto, Ideologinių kadru fakulteto filosofijos-etikos dieninį skyrių.

Priešingai nei didžioji dalis mūsų analizuojamos korespondencijos, kuri kūrėsi laipsniškai, nuosekliai kaip globalus ryšių tinklas, Montvila siekė būti centriniu savosios korespondencijos autoriumi ir svarbiausiu jo dalyviu.

„Gerbiamas tautietė“⁴⁸,

Jūsų adresą man prašant davė komp. Vytautas Bacevičius. Rašau Jums keletą žodelių, nes žinau, kad Jūs esate nepaprastai didelis mūsų menininkas – Lietuvos patriotas ir šventas žmogus. Visų savo bičiulių vardu noriu Jūsų paprašyti, jeigu Jums nesudaro sunkumų persiųsti savo brangiausią turtą paveikslus į Lietuvą. Mes

45 Ištrauka iš 1967 12 05 pareiškimo LTSR kultūros ministrui Lionginui Šepečui, pasirašyto Montvilos, Broniaus Kutavičiaus ir trečio asmens (parašas neįskaitomas). Sprendžiant iš turinio ir kalbos stiliaus, šis tekstas galėjo būti rašytas Montvilos (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

46 Švedas 2009: 85.

47 Montvilos kalbos VI kompozitorių suvažiavime (1971) ištrauka (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

48 Laiško Adomui Galdikui juodaraštis, be datos, 1968 m. (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

jais nuoširdžiausiai pasirūpinsime. Pradžioje gal geriausia būtų pabandyti persiųsti grafikos darbus. Savo paveikslus siųskite adresu:⁴⁹“

Arba:

„Brangus Profesoriau⁵⁰,

Aš labai domiuosi šiuolaikine daile, bet pas mus nėra įdomios informacijos apie modernų meną. Gal galėtumėte man atsiųsti kelių moderniausių dailininkų kūrinių reprodukcijas. Aš būčiau labai Jums dėkingas.

Šiuo metu skaitau, lenkų kalba, įvairių autorių straipsnius apie modernią muziką. Jeigu Jums nesudarys sunkumų, atsiųskite prašau savo asmeninius daiktus: pieštuką, trintuką, liniuotę, kuriais Jūs naudojate rašant muziką. Mes norėtumėm turėti keletą lapų Jūsų kūrybos juodraščių.

Su fortepijoninių kūrinių įrašais, atsiųskite savo kalbos įrašą. Galite užrašyti mėgstamą poeziją, filosofines mintis (lietuvių kalba).“

Arba:

„Prieš keletą mėnesių Jūs parašėte laišką kompozitoriui Vytautui Bacevičiui gyvenančiam JAV dėl jo kūrinių ... pakartotino išleidimo. Kompozitorius Vytautas Bacevičius mane paprašė Jums pranešti, kad jis sutinka ir prašo išleisti jo kūrinių antrą leidimą.

Siunčiu Jums šio kompozitoriaus simfoninių kūrinių partitūras ... Jeigu Jums patinka, tai autorius, gyvenantis JAV, sutinka, kad jas atspausdintumėte savo leidykloje. Jeigu pageidaujate daugiau šio autoriaus simfoninių kūrinių partitūrų, prašau man parašykite. Siunčiu susipažinimui manuskripte: ... Jeigu mano kūriniai tinkami, tai jų spausdinimo klausimais kreipkitės į Lietuvos kompozitorių sąjungą. Jums pageidaujant, Lietuvos kompozitorių sąjunga gali atsiųsti ir kitų lietuvių kompozitorių kūrinių. Jos adresas ...“⁵¹

Montvilos atvejis itin ryškiai rodo, kokie neefektyvūs ir netgi pavojingi buvo tokie individualūs veiksmai, nes juos politinis aparatas galėjo labai greitai suprasti kaip *asmeninę* konfrontaciją ir traktuoti kaip atvirą priešišumą sistemai. Panašių atvejų galima atrasti visoje tuometinėje socialistinėje teritorijoje. Galime paminėti tais pačiais 1968 m. jaunuolio iš Rytų Vokietijos Karlo-Heinzo Borchardt'o⁵² bandymą susirašinėti su BBC. Skirtingai nei Montvila, jis tai darė anonimiškai ir buvo nuteistas dviem metams kalėjimo. Tačiau Montvila, priešingai nei jaunasis vokietis, buvo priverstas atsisakyti savo kūrybinių idėjų, šiuolaikinės, modernios muzikinės kalbos ir rezignuoti kuriant pasenusios stilstikos retrogradinę muziką. Šis priverstinis

49 Adresas nenurodytas.

50 1968 10 20 laiško V. Bacevičiui juodraštis (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

51 Montvilos laiško juodraštis vertimui į vokiečių kalbą, be adresato (1968 09 15) (Lietuvos literatūros ir meno archyvas).

52 Prieiga per internetą: <http://www.ostsee-zeitung.de/Vorpommern/Greifswald/Haftstrafe-fuer-Briefe-ohne-Unterschrift>

kūrybinių ambicijų atsisakymas kompozitoriui buvo ne kas kita kaip intelektualinis kalėjimas, trukęs ne dvejus metus, o visą jo gyvenimą.

Pasak Vytauto Landsbergio, kolektyviniu būdu pasiekti savo tikslo buvo kur kas lengviau: pirmą kartą norint išvažiuoti į užsienį, tikslingiau buvo prašyti leidimo išvažiuoti su grupe ir tik vėliau siekti individualios kelionės. Be to, pirmiausia reikėjo bandyti išvažiuoti į socialistinę šalį, pavyzdžiui, Lenkiją, ir tik po to į kapitalistinę. Taigi kai 1963 m. Maskvoje buvo sudarinėjama grupė važiuoti į „Varšuvos rudens“ festivalį, Landsbergis kartu su Ambrazu į ją užsirašė ir buvo patvirtinti. Šitaip kartu su „tarybinių kompozitorių delegacija“ Landsbergiui pavyko išvažiuoti į Varšuvą, o vėliau į Škotiją, į Edinburgo festivalį⁵³.

„Jeigu susidarys grupė (kompozitorių sąjungoje), gal sekančią vasarą išvažiuos mano žmona turistinė kelionė į Prancūziją. Norėjo praeitais metais, bet grupės nebuvo, o individualiai pas mus nepraktikuojama (tik atskirais asmeniniais iškvietais).“⁵⁴

Išvykimas į užsienį buvo įmanomas ir kitu būdu – gavus kvietimą iš užsienio.

„<...> kaip Tau buvau rašęs, su šeima savo mašinos pastogėje buvome turistinėje išvykoje per Lenkiją (Varšuvoje porą dienų) ir Berlyną, vėliau Potsdamą, Brandenburgą, Magdeburgą, Eisenachą, Erfurtą, Veimarą, Leipzigą, Drezdeną, Gėrlicą. Aplankėme J. S. Bacho gimtąjį namą Eisenache. Tai nuostabiai gražus miestas. Veimare pabuvojome Gėtės bei Šilerio namuose. Taipogi labai gražus miestas. Mano abu sūnūs Gediminas ir Tomas pirmą kartą už sienos ribų buvo išvykę. Tokia forma bendrai galima ir praktikuojama pas mus. Tačiau reikalingas iškvietais. Mes tokį turėjome, nes Berlyne gyvena mano žmonos giminaitės vyras. Taigi oficialiai pas jį vykome, o šalia to važinėjome laisvai kur norėjome. Daug padėjo dar ir ta aplinkybė, jog su sava mašina, tai atstumai nesudarė sunkumų.“⁵⁵

Kviečianti pusė taip pat buvo tam tikro „kolektyvumo“ garantija, nes egzistavo konkretus žmogus (žinomas vardas, pavardė ir adresas), „atsakingas“ už išvažiuosįjį. Iškvietais sistema buvo priversti naudotis ne tik išvažiuojantys, bet ir įvažiuojantys į Lietuvą.

„Labai jau norėtusi, kad turėtum galimybės pamatyti mano „Sukilėlius“. <...> Jie mūsų teatre jau antrą sezoną pastoviai kas mėnesį eina. Tačiau neatvykus Vilniun, tai neįmanoma. Gal kartais susigundytumei. Aš mielai parašyčiau oficialų iškvietais.“⁵⁶

Sferų topologija: bendro rezonanso erdvė

Korespondencija, turėjusi įtakos binominių mikrosferų atsiradimui ir atvėrusi plyšius dirbtinių sferų konstrukcijose, turėtų būti vertinama atsižvelgiant į realų to meto

53 Iš asmeninio pokalbio su Vytautu Landsbergiu (2017-ųjų birželis).

54 Juzeliūnas – Mikšiu, 1980 12 14 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

55 Juzeliūnas – Mikšiu, 1978 09 30 (iš A. Ambrazo asmeninio archyvo).

56 Ten pat.

kontekstą – laikotarpio atmosferą, baimes ir nuojautas, interesus ir pragmatizmą. Tai daugiau erdvės nei laiko fenomenas, nes tai yra, visų pirma, bandymas (ir tikslas) išplėsti savąją kultūrinę erdvę. Ją menininkas ar tyrėjas apsibrėžia kaip būtiną kūrybinę erdvę, kuri dažniausiai, ir ne be pagrindo, suvokiama kaip *vitalinė* ir egzistencinė erdvė.

Taigi globaliu analizės lauku, kuris mūsų nagrinėjamu atveju leistų sujungti abi šio teksto pradžioje iškeltas problemas, įvardytume *emocinę* erdvę: ji sujungia analizuojantį subjektą su analizuojamu objektu; ji yra raktas, padedantis suprasti šiapus geležinės uždangos įsteigtą baimės atmosferą, kuri turi būti vertinama kaip pagrindinė tyrinėjimo ašis, pasiūlanti ir faktų pasirinkimą, ir jų interpretaciją; padedanti suprasti, kad sovietmečiu kultūriniai aktai buvo vykdomi *neišvengiant* didesnio ar mažesnio baimės jausmo ir *nepaisant* galimų režimo atoveiksmių.

Smulkūs faktai, kai kurios korespondencijos detalės atsiskleidžia ir įgauna prasmę tik šio istorinio laikotarpio atmosferos kontekste. Jį determinuoja ir tai, koks buvo formuojamas įvaizdis apie sovietinę erdvę, pavyzdžiui, Prancūzijoje, ir koks – apie Vakarų pasaulį Lietuvoje, kokia buvo atskirų korespondentų intencija ir pozicija konkrečioje istorinėje situacijoje ir ko kiekviena pusė galėjo tikėtis iš tokios pusiau uždraustos, pusiau cenzūruojamos ir leidžiamos tik su išlygomis epistoliarinės veiklos.

Vieni tikėjosi istorinių šaltinių savai mokslinei veiklai, siekdami, kad ši veikla būtų realiai mokslinė, tai yra nebūtų dalinė ir apribota geografiškai. Kiti – modernaus muzikinio mąstymo, įnešančio gairių kūrybinį gūšį į stagnacinį sovietinį meninį konceptą – teorinį visuomeninės santvarkos bandymą, atėjusį iš niekur, be istorijos ir einantį į niekur, nes nesivystantį, nepripažįstantį kaitos, taigi atmetantį bet kokio modernėjimo galimybes. O šios dvi aspiracijos tuometinei lietuvių kultūrai buvo svarbiausios.

Tautų draugystė, prisiminkime, buvo vienas populiariausių sovietinių lozungų. Vakarų užkariavimas savo idėjomis ir kultūra – taip pat. „Draugų“ ir simpatizuojančiųjų sovietiniam režimui ieškojimas užsienyje – tai vienas iš sistemos legitimacinių elementų. Taigi ryšys buvo leidžiamas ir netgi skatinamas su tais, kurie patys turėjo interesų Sovietų sąjungoje, domėjosi ja ir buvo jai palankūs. Būtent tokie ir yra visi čia aptariamų laiškų autoriai užsieniečiai.

Priverstinis ribotumas ir gyvenimas dirbtinio (sovietinio) identiteto erdvėje, tiksliau sakant, gyvenimas *svetimoje* sferoje, išryškino nesuderinamumą tarp intymios ir oficialios sferos aspektą. Šis neatitikimas kūrė įtampą, kuri lietuvių kūrėjus vertė koncentruotis į etninį specifiškumą, atrasti tas oficialiosios sferos nišas, kuriuose galėjo koegzistuoti jos abi. Lietuvai buvo atimta europinė jos tapatybės dalis, pakeistas santykis su aplinkiniu pasauliu ir uždėtas svetimas įvaizdis, su kuriuo identifkavosi tik tam tikra tautos dalis:

„Čia koncertavo „Lietuvos“ ansamblis (1971 m. rudenį) ir skeryčiojosi su „каalinka“⁵⁷ Virgilijus Noreika. Žinoma, per tą laiką „Lietuva“ (ir turbūt Lietuva?)

57 Populiari rusų liaudies daina.

padarė didžiausią pažangą (nepaėjęs dar nė dešimčiai metų), nes ne tik solistas plėšosi, bet ir visas ansamblis gieda rusiškai ir orkestras traukia „Волга, Волга, мать родная“⁵⁸, o kam dar nepaaiškėjo – tai žiūrovams makaluojamas škurdis, kur užrašyta „Дружба“⁵⁹ ir dar vienas žodis vakarų kalba, bet nė pusės žodelio lietuviškai.⁶⁰

Kelių į įprastinę tarpukariu egzistavusių (pvz., menininkų ir mokslininkų stažuočių užsienyje praktiką) kūrybinę aplinką uždarymas ir buvo tas veiksnys, skatinęs ieškoti epistoliarinių ryšių. Jungtys su kitais europiniais kraštais buvo tarsi nematomų aljansų kūrimas, nematomo, neapčiuopiamo kultūrinio atvirumo (iš)bandymas.

Santykių kokybė mūsų analizuojamose binomose yra skirtinga, bet juos sieja kultūrinis, mokslinis interesas, priklausymas bendrai kultūrinei terpei, priklausymas bendrai tapatybės terpei (pavyzdžiui, lietuvių ryšiai su užsienio lietuviais), bendras patyrimas, abipusės simpatijos.

Aktyvus *dalyvavimo* elementas buvo vienas iš aptariamos korespondencijos leitmotyvų. Juo įteisinamas persikėlimas iš realios erdvės į įsivaizduojamąją. Korespondencija – tai jungtis, stimuliuojanti abi puses. Taigi susirašinėjančių binomų ilgaamžiškumas priklausė nuo to, ar tai buvo *abipusės traukos* ar *vienpusės traukos* korespondentiniai modeliai. Vienpusis kryptingumas, vienpusis interesas visuomet uždeda tam tikrą subordinaciją, kurios nebelieka, kai atsiranda dvipusė „nauda“. Ryškesni *abipusės traukos* arba *užsikrėtimo* modelio pavyzdžiai būtų Mikšio ir Juzeliūno, Di Vanni ir Balakausko korespondencijos. Jose atrandamos bendrybės, praturtinančios abi puses.

Vienpusės traukos modeliu, kai yra suinteresuota tik viena pusė, pavadintume visą Montvilos, Landsbergio ir Fedorovo korespondenciją. Dažniausiai tai neilgai trunkantis apsikeitimas laiškais, kuris nutrūksta išsisėmus pradiniam impulsui arba gavus atsakymą į tam tikru momentu rūpimus klausimus. Vienpusės traukos modelyje susirašinėjimas nutrūksta dingus bendriems interesams, kurie būtini tokio bendravimo tęsimui. Svarbus ir pradinis tokio santykio tikslas. Pavyzdžiui, Landsbergiui buvo svarbiau ne atsakas, o tikslas propaguoti, skleisti informaciją, visų pirma, apie pagrindinį jo tuometinių mokslinių tyrinėjimų subjektą – Čiurlionį. Asmeniniai ryšiai jam, matyt, net nebuvo svarbesni už norą supažindinti *kitus* su Lietuvos kultūra, norą sudominti, „užkrėsti“, nebūtinai sulaukiant pritarimo. Montvila, priešingai, ieškojo atsako, bet tik savo asmeninėms reikmėms.

Taigi binominėse mikrosferose *santykis* ir yra pagrindinė mūsų analizuotos korespondencijos substancija: jis apibrėžia susidariusio vienio, mikrosferos, esmę; jis lemia specifinį laiškų klimatą ir nustato tokio bendravimo ribas.

Nagrinėta sovietmečio korespondencija pasižymi keliais bruožais: dalijamasi šaltiniais, platinama informacija, mainomasi asmeninėmis patirtimis, aptariama (bendrų)

58 Populiari rusų liaudies daina „Volga, Volga, gimtoji motina“.

59 „Draugystė“.

60 Mikšys – Juzeliūnui, 1980 01 05 laiškas (A. Ambrazo asmeninio archyvo).

kultūrinių projektų organizacija, akivaizdžiai vengiama politinių ir religinių temų, laiškam būdinga lakoniška kalbėjimo maniera.

Šie bruožai atspindi specifinę šios epochos atmosferą, kurioje kūrybinį smalsumą neišvengiamai lydi egzistencinis atsargumas.

Išvados

Esamą sovietmečio korespondenciją turėtume traktuoti ne tik kaip istorinį dokumentą, bet ir kaip nuorodą į tam tikrą emocinę to laikotarpio būklę. Ji išskaitoma ne tik nagrinėjamų laiškų eilutėse, bet ir tarp jų, ne tik tame, kas pasakyta, bet ir tame, į ką tai, kas pasakyta, nurodo. Tai *tacitinė* istorija, kurią reikia nagrinėti ne kaip universalų, o kaip tam tikrais neverbaliniais gestais pagrįstą bendravimo modelį, susiformavusį specifiniu laikotarpiu ir apibrėžtoje erdvėje. Šiuo atveju – pokariu ir už geležinės uždangos. Jame, pasak E. T. Hallo, lygiai taip pat svarbu yra ir tai, ką sakome, ir tai, ką komunikuojame kitomis savo elgsenos formomis⁶¹. Čia susiduriame ne vien su neverbaline kalba, kuriai, pavyzdžiui, priskirtume Amerikoje gyvenusio lietuvių dailininko Adomo Galdiko laišką, siųstą 1968 m. į Lietuvą su ant voko užlipdytu pašto ženklų, ant kurio – Laisvės statulos atvaizdas ir užrašas „LIBERTY FOR ALL“. Čia susiduriame ir su potekstės lygmeniu, su tuo, kas nutylima, su tuo, kas šiuo atveju tampa *tikruoju sovietmečio diskursu*. Taigi (ir deja) tyrimas, studijuojantis oficialius to laikmečio dokumentus ir visuomenės poelgio praktiką, sugebės atsakyti tik į klausimą „kodėl“ nutylima, o ne „kas“ iš tiesų buvo nutylima erdvėje, susikuriančioje slaptame dviejų atsargumo įrankius įvaldžiusių asmenų santykiyje.

Globaliu analizės lauku, kuris leistų sujungti abi pradžioje iškeltas problematikas, mūsų analizuojamu atveju būtų *emocinė erdvė*, šiapus geležinės uždangos įsteigta baimės atmosfera, kuri kaip pagrindinė tyrinėjimo ašis pasiūlo ir faktų pasirinkimą, ir jų analizę. Ji atskleidžia, kaip sovietmečiu buvo vykdomi kultūriniai aktai *nepaisant* galimų režimo atoveiksmių.

Gauta 2018 05 03
Priimta 2018 06 26

Šaltiniai ir literatūra

1. Ambrasas, A. J. *Julius Juzeliūnas*. Vilnius: KLS, LMTA, 2015.
2. Ambrasas, A. J. Prisimenant Claude'ą Ballifą. *Muzikos barai*. 2004: 42–44.
3. Bachelard, G. *Svajonių džiaugsmas*. Vilnius: Vaga, 1993.
4. Ballif, C. *Écrits*. Vol. 1: Introduction à la métatonalité. Paris: Hermann, 2015 (1956).
5. Di Vanni, J. 1953–1983. *Trente ans de musique soviétique*. Paris: Actes Sud, 1987.
6. Eberlein, D. Čiurlionis, Skrjabin und der Osteuropäische Symbolismus. *Vom Klang der Bilder*. Munich, 1985: 340–345.

⁶¹ Hall 1992: 12.

7. Hall, E. T. *La Dimension cachée*. Paris: Seuil, 1971.
8. Rosen, Ch. *Aux confins du sens*. Paris: Seuil, 1998.
9. Sloterdijk, P. *Bulles*. Paris: Fayard/Pluriel, 2002.
10. Sloterdijk, P. *Ni le soleil, ni la mort*. Paris: Hachette pluriel, 2004.
11. Sloterdijk, P. *Globes*. Paris: Fayard/Pluriel, 2010.
12. Švedas, A. *Matricos nelaisvėje*. Vilnius: Aidai, 2009.
13. Мамардашвили, М. *Психологическая топология пути*. Ст. Петербург: Нева, 1997.

Vita Gruodytė

Epistemological approach to correspondence: silent history of intimate spheres

Summary

Cultural history, without which it is essentially impossible to speak about music, is composed, as we know, of a multitude of circumstances and coincidences affecting not only the musical artefacts but also the relations between those who create this history: Why did some people meet at some point? How was the link established between them? Why did this link last in some cases and why was it just punctual in other cases? What were the mutual influences?

The project “The Nylon Curtain” is based on correspondence during the Cold War era, which was circulating between the Western countries and Lithuania. We allude to personal communication initiatives based on relationships, ideas, desires, and personal opportunities that helped create a “parallel history”. In the frame and context of official history, the formation of individual micro-spheres, namely the intimate world of correspondence, which would develop outside this framework, was one of a few publicly available tools to modulate the everyday environment.

Thus, correspondence participated, independently of borders, in the establishment of a communication network, which functioned as an area without boundaries, and with its own specificities and problematics. This network became a “common” area, centred on cultural, professional and personal experiences.

We should treat the correspondence of the Soviet period not only as a historical document but also as a reference to a certain *emotional state* of that period. The latter affects not only the language of the letters, but also what is read between the lines; not only what is said, but also what is implied by what is said: the silent language *is* the true discourse of the Soviet era. Consequently, the central element of our analysis, which allows us to make a link between the problems raised at the beginning, is *emotional space*: it is the key to understand that cultural acts in the Soviet era were carried out *in spite of* a greater or lesser presence of fear and *in spite of* the possibilities of the regime’s reaction.

KEYWORDS: “The Nylon Curtain”, correspondence, cultural history, proxemic anthropology, micro- and macro-spherology